

# Οι φανταστικοί διωγμοί των χριστιανών «μαρτύρων»



Είναι ευρέως διάχυτη η εντύπωση σήμερα, πως οι χριστιανοί, σχεδόν αμέσως μετά την σταύρωση του Ιησού, υπέστησαν ανελέητους διωγμούς, μέσα απ' τους οποίους αναδείχθηκαν πάμπολλοι «μάρτυρες». Ως βασικά αίτια, προβάλλονται από την Εκκλησία, η πίστη τους στον Χριστό, ή άρνησή τους να προσκυνήσουν είδωλα κ.λπ.

Για πολλούς αφελείς και εύπιστους σημερινούς χριστιανούς, αυτό το «σενάριο» εξακολουθεί να αποτελεί μια εύπεπτη «αλήθεια», που τονώνει ακόμη περισσότερο το ειδικό βάρος του θρησκευτικού τους συναισθήματος. Η πραγματική ιστορία όμως, ελάχιστη σχέση έχει με την «ιστορία» που έχει εφεύρει η Εκκλησία (συνήθως μέσα από πλαστογραφίες και παραποίηση των γεγονότων)...

Είναι απορίας άξιον, πως η Εκκλησία κάνει λόγο για διωγμούς των χριστιανών, απ' τον πρώτο κιόλας αιώνα, όταν την εποχή εκείνη, ο Χριστιανισμός ως θρησκεία ήταν ασήμαντος με σχετικά λίγους οπαδούς. Αν παραβλέψουμε το παράδοξο(;) γεγονός, πως η μανία καταδιώξεως και η «μαρτυρολαγνία» είχαν αρχίσει να φουντώνουν κυρίως μετά τον 3ο με 4ο αιώνα (ένα βήμα δηλαδή πριν την οριστική επικράτηση του Χριστιανισμού), η απορία μεγαλώνει, αν αναλογιστεί κανείς, πως η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, επιδείκνυε μια παροιμιώδη ανοχή στις επιμέρους θρησκείες των υπηκόων της (λεγόταν χαρακτηριστικά, πως «πιο εύκολα συναντάς έναν θεό στη Ρώμη, παρά άνθρωπο»).

Η απάντηση στην απορία, είναι πως το πρόβλημα δεν ήταν η θρησκεία αυτή καθ' αυτή, αλλά η εν γένει συμπεριφορά των ακραίων οπαδών του Χριστιανισμού, που αντιμετώπιζονταν από τον ρωμαϊκό λαό με μεγάλη επιφύλαξη. Παρ' ότι επιζητούσαν την ανεκτικότητα για την θρησκεία τους, οι ίδιοι χλεύαζαν και ύβριζαν τους θεούς των άλλων θρησκειών, περιφρονούσαν τους ειδωλολάτρες, ενώ απουσίαζαν επιδεικτικά από την δημόσια ζωή. Σε σχέση με την αυτοκρατορία, οι περιπτώσεις για τις οποίες αντιμετώπισαν οργανωμένες διώξεις ήταν πολύ

συγκεκριμένες: Περιφρονούσαν το κράτος, αρνούσαν την λατρεία του αυτοκράτορα, πραγματοποιούσαν μυστικές νυχτερινές συναντήσεις και θεωρήθηκαν δημιουργοί ή συνένοχοι πολιτικών συνωμοσιών, και το πιο βασικό ίσως· αρνούσαν την στράτευση στον ρωμαϊκό στρατό (ή λιποτακτούσαν) και μάλιστα σε εποχές που η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε εξωτερικούς κινδύνους. Σε κάθε περίπτωση πάντως, δεν εξαπολύθηκε ένα «προγκρόμ» με «αμέτρητα θύματα» όπως πιστεύεται, αλλά οι όποιοι συστηματικοί διωγμοί (που χρεώνονται κυρίως σε τρία πρόσωπα: Δέκιος, Βαλεριανός, Διοκλητιανός), εφαρμόστηκαν κυρίως σε ακραία στοιχεία του Χριστιανισμού, που θεωρούνταν απειλή για την σταθερότητα της αυτοκρατορίας.

Οι περισσότερες Πράξεις Μαρτύρων είναι πλαστογραφημένες· θεωρούνται όμως στο σύνολό τους ως ιστορικά ντοκουμέντα, πλήρους αξίας. Ολόκληρος χείμαρρος πλαστογραφιών έγινε σχετικά με τους αρχαίους διωγμούς των χριστιανών: όσο λιγότεροι πραγματικοί μάρτυρες, τόσο περισσότερες πλαστογραφημένες Πράξεις Μαρτύρων.

Αρχικά οι χριστιανοί πλαστογραφούσαν από τον 2ο αιώνα και μετά αυτοκρατορικά διατάγματα ανοχής: όπως το διάταγμα του Αντωνίνου του Ευσεβούς (γύρω στα 180). Ή μια επιστολή του Μάρκου Αυρήλιου προς τη σύγκλητο, στην οποία ο αυτοκράτορας δίνει μαρτυρία για τη διάσωση από χριστιανούς ρωμαϊκών στρατευμάτων που κινδύνευαν να πεθάνουν από τη δίψα. Οι χριστιανοί πλαστογράφησαν και μια επιστολή του τοποτηρητή Τιβεριανού προς τον Τραϊανό σχετικά με τη δήθεν αυτοκρατορική διαταγή να δοθεί τέλος στον αιματηρό διωγμό· πλαστογράφησαν ένα διάταγμα του Νέρβα το οποίο ανακαλεί τα σκληρά μέτρα του Δομιτιανού εναντίον του Αποστόλου Ιωάννη. Ο εκκλησιαστικός ιστοριογράφος Ευσέβιος (στηριζόμενος στον Ανατολίτη χριστιανό Ηγήσιππο, τον συγγραφέα πέντε βιβλίων με τον τίτλο «Υπομνήματα») αναφέρει μάλιστα ότι ο ίδιος ο Δομιτιανός απελευθέρωσε «το συγγενή του Κυρίου», αφού τον είχαν συλλάβει ως απόγονο του Δαβίδ, και διέταξε «να σταματήσουν το διωγμό της Εκκλησίας».

Αλλά, ενώ αρχικά οι χριστιανοί πλαστογραφούσαν ντοκουμέντα για την απαλλαγή τους από τους αυτοκράτορες, τελικά, όταν παρήλθαν οι διωγμοί τους και άρχισαν οι ίδιοι να διώκουν με πολύ χειρότερο τρόπο τους ειδωλολάτρες, πλαστογραφούσαν ντοκουμέντα για την ενοχοποίηση των ειδωλολατρών ηγεμόνων. Από τη μια πλευρά πλαστογραφούσαν δηλαδή αδιάκοπα μεγάλο αριθμό αντιχριστιανικών διαταγμάτων και εγκυκλίους αυτοκρατόρων και τοποτηρητών

(ιδιαίτερα κατά τον όψιμο 3ο αιώνα), δήθεν δημόσια έγγραφα τα οποία υπάρχουν στις μη ιστορικές Πράξεις Μαρτύρων, και από την άλλη πλήθος μαρτυριών. Αμέτρητοι είναι οι χριστιανοί οι οποίοι εμφανίζονται ως αυτόπτες μάρτυρες σε όλα τα εντελώς μυθικά πάθη ή τις εξιστορήσεις της ζωής των μαρτύρων .

Ήδη ο πρώτος δήθεν διωγμός την εποχή του Νέρωνα, ο οποίος για δύο χιλιετίες έκανε αυτόν τον αυτοκράτορα να μοιάζει με τέρας μοναδικό στο είδος του το οποίο έγδερνε χριστιανούς, δεν ήταν καν διωγμός κατά των χριστιανών, αλλά μια δίκη για εμπρησμό. Ακόμη και οι εχθρικοί προς το Νέρωνα ιστορικοί Τάκιτος και Σουητώνιος έκριναν τη δίκη ως δίκαιη και συνετή –«ο ίδιος ο χριστιανισμός δεν συζητήθηκε καθόλου», γράφει ο ευαγγελικός θεολόγος Carl Schneider. Αλλά και η «Ιστορία του Χριστιανισμού» του καθολικού θεολόγου Michel Clevénot διαπιστώνει «ότι ούτε ο Νέρων, ούτε η αστυνομία του, ούτε οι Ρωμαίοι δεν θα πρέπει να πίστευαν ότι επρόκειτο για χριστιανούς. Αυτοί κινούνται ακόμη πάρα πολύ στα σκοτεινά και είναι πολύ ολιγάριθμοι, για να αποτελούσε η εκτέλεση τους αντικείμενο του δημόσιου ενδιαφέροντος...».

Αλλά καθώς οι καθολικοί θεολόγοι δεν τα πάνε και πολύ καλά με τη λογική, ή μάλλον δεν τους επιτρέπεται να τα πηγαίνουν καλά, ο Clevénot -αφού σημειώνει πρώτα την «εντυπωσιακά» καλή μνήμη που άφησε ο αυτοκράτορας Νέρων στους Ρωμαίους- κλείνει το κεφάλαιο του σχετικά με τον εμπρησμό της Ρώμης τον Ιούλιο του 64 ως εξής: στη μνήμη των χριστιανών ζει ακόμη και σήμερα ως αιμοσταγής τρελός. Και αυτό, λέει, είναι «ίσως (!) παρ' όλα αυτά η καλύτερη απόδειξη για το ότι οι χριστιανοί πρέπει πράγματι να προσμετρηθούν στα θύματα της φοβερής σφαγής του Ιουλίου του έτους 64».

Είναι χαρακτηριστικό ότι στη δίκη δεν έπαιξαν κανέναν ή πολύ δευτερεύοντα ρόλο τα θρησκευτικά κίνητρα. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι επιχειρήσεις του Νέρωνα περιορίστηκαν στους χριστιανούς της Ρώμης. Ναι μεν πλαστογράφησαν αργότερα έγγραφα, τα οποία τοποθετούν μαρτύρια και αλλού, στην Ιταλία και στη Γαλατία, αλλά, γράφει ο καθολικός θεολόγος Ehrhard, «όλες αυτές οι Πράξεις Μαρτύρων δεν έχουν ιστορική αξία».

Η ανοχή των Ρωμαίων ήταν συνήθως μεγάλη από θρησκευτικής άποψης. Ανοχή έδειξαν ακόμη και στους Ιουδαίους, τους διασφάλισαν πλήρη θρησκευτική ελευθερία, ακόμη και μετά τον ιουδαϊκό πόλεμο δεν απαίτησαν να λατρεύουν τους θεούς του κράτους και τους απάλλαξαν και από τις υποχρεωτικές θυσίες υπέρ του αυτοκράτορα. Έως και τις αρχές του 3ου αιώνα το μίσος εναντίον των

χριστιανών, οι οποίοι συμπεριφέρονταν σαν να ήταν μοναδικοί, οι οποίοι παρ' όλη την ταπεινοφροσύνη(!) αισθάνονταν ως κάτι εντελώς ιδιαίτερο, ως «Ισραήλ του Θεού», «γένος των εκλεκτών», «ιερός λαός», ως «το χρυσό τμήμα», εκπορευόταν κυρίως από το λαό. Οι αυτοκράτορες θεωρούσαν τον εαυτό τους απέναντι στην περίεργη σέκτα των ασήμαντων ανθρώπων πάρα πολύ ισχυρό για να επέμβουν σοβαρά. «Όσο μπορούσαν απέφευγαν» τις δίκες χριστιανών (Eduard Schwartz). Για δύο ολόκληρους αιώνες γενικά δεν «διώκανε» τους χριστιανούς. Ο αυτοκράτορας Κόμμοδος είχε χριστιανή μετρέσα. Και στη Νικομήδεια το κτίριο της κύριας εκκλησίας των χριστιανών βρισκόταν απέναντι από τα ανάκτορα του Διοκλητιανού. Και κατά τη διάρκεια του ειρότερου πογκρόμ εναντίον των χριστιανών ο καθηγητής ρητορικής του αυτοκράτορα, ο εκκλησιαστικός πατέρας Λακτάντιος, παρέμεινε εντελώς ανέπαφος στο στενότατο περιβάλλον του ηγεμόνα. Ο Λακτάντιος δεν δικάστηκε ούτε κλείστηκε στα μπουντρούμια. Σχεδόν όλοι γνώριζαν τους χριστιανούς, αλλά δεν ήθελαν να λερώσουν τα χέρια τους με τη δίωξη τους. Αν όμως ήταν καμιά φορά αναγκαίο, επειδή οι μάζες των ειδωλολατρών μαίνονταν, οι υπάλληλοι έκαναν τα πάντα, για να μπορέσουν να απελευθερώσουν πάλι όσους είχαν συλλάβει. Οι χριστιανοί έπρεπε μόνο να εγκαταλείψουν την πίστη τους -και την εγκατέλειπαν κατά μάζες, αυτό ήταν παντού ο κανόνας- και κανείς δεν τους ενοχλούσε πλέον. Κατά τον πιο αυστηρό διωγμό ακόμη, εκείνον του Διοκλητιανού, το κράτος επέμενε μόνο στην εκτέλεση της υποχρεωτικής θυσίας η οποία επιβαλλόταν από το νόμο για κάθε πολίτη. Μόνο η άρνηση της τιμωρούταν, σε καμιά περίπτωση η εξάσκηση της χριστιανικής θρησκείας. Γιατί οι εκκλησίες ακόμη και στους διωγμούς του Διοκλητιανού μπορούσαν να έχουν περιουσία.

Για γενικό και συστηματικό διωγμό των χριστιανών μπορούμε να μιλάμε μόνο την εποχή του αυτοκράτορα Δέκιου το έτος 250. Ως πρώτο θύμα διωγμού πέθανε τότε ο Ρωμαίος επίσκοπος Φαβιανός -και πέθανε στη φυλακή· δεν είχε εκδοθεί θανατική ποινή εναντίον του. Έως τότε όμως η αρχαία Εκκλησία παρουσίαζε ήδη έντεκα από δεκαεπτά Ρωμαίους επισκόπους ως «μάρτυρες», αν και ούτε ένας τους δεν ήταν μάρτυρας! Και να σκεφτεί κανείς ότι ήδη διακόσια χρόνια ζούσαν δίπλα-δίπλα με τους αυτοκράτορες. Και παρ' όλα αυτά ακόμη και στα μέσα του 20ού αιώνα ψεύδονται από καθολικής πλευράς -με τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας (και αφιέρωση: «Στην Αγία Θεομήτορα»)- ότι «οι περισσότεροι πάπες πεθαίνουν εκείνη την εποχή ως μάρτυρες» (Ruger).

Ο πάπας Κορνήλιος, ο οποίος απεβίωσε ειρηνικά στη Σιβιταβέκια, σύμφωνα με τις

εκκλησιαστικές Πράξεις Μαρτύρων αποκεφαλίζεται. Το ίδιο πλαστές είναι οι Πράξεις οι οποίες καθιστούν το Ρωμαίο επίσκοπο Στέφανο Α' (254-257) θύμα των διωγμών του Βαλεριανού. Ο άγιος πάπας Ευτυχιανός (275-283) λέγεται μάλιστα ότι έθαψε «με τα ίδια του τα χέρια» 342 μάρτυρες, προτού τους συναντήσει ο ίδιος. Την αποστασία πολλών παπών κατά τον πρώιμο 4ο αιώνα προσπάθησαν να καλύψουν παρομοίως με πλαστογραφίες Πράξεων. Το *Liber pontificalis*, ο επίσημος κατάλογος των παπών, βάζει το Ρωμαίο επίσκοπο Μαρκελλίνο (296-304), ο οποίος έκανε θυσίες στους θεούς και παρέδωσε στον εχθρό τα «ιερά» βιβλία, να μετανοεί αμέσως και να υφίσταται μαρτυρικό θάνατο, πράγμα που δεν είναι παρά πλαστογραφία. Στο Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο ο ένας πάπας μετά τον άλλο κερδίζει το στέφανο του μάρτυρα -σχεδόν όλα είναι ψέματα και απάτη (χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η λατρεία των μαρτύρων εμφανίστηκε γενικά κατά τα τέλη του 3ου αιώνα).

Ειδικά οι επίσκοποι -ο μαρτυρικός θάνατος των οποίων θεωρείτο ως «κάτι το ανώτερο» σε σχέση με εκείνον των απλών χριστιανών, αφού ακόμη και στον άλλο κόσμο καταλαμβάνουν υψηλότερη θέση στην ιεραρχία-, ειδικά οι επίσκοποι σπάνια γίνονταν μάρτυρες. Κατά σωρούς το έβαζαν στα πόδια, πολλές φορές διέφευγαν από χώρα σε χώρα, έφταναν μάλιστα μέχρι τα πέρατα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, φυσικά με ειδική εντολή του Θεού και χωρίς να ξεχνάνε να στέλνουν από την ασφαλή κρυψώνα τους εμψυχωτικές επιστολές σε φυλακισμένους πιστούς κατώτερου βαθμού. Στην αρχαία Εκκλησία αυτό ήταν τόσο γνωστό, ώστε ακόμη και στις πολυάριθμες πλαστογραφημένες ιστορίες μαρτύρων μόνο λίγοι επίσκοποι φιγουράρουν ως μάρτυρες! (με το ξέσπασμα του τοπικού πογκρόμ, ο πατριάρχης της Αλεξάνδρειας Διονύσιος ήταν σε τέτοια βιασύνη που έφυγε καβάλα σε ασέλωτο ζώο -δικαίως φέρει την προσωνυμία «Μέγας»).

Σχεδόν όλοι οι «άγιοι» των πρώτων αιώνων ανακηρύχτηκαν εκ των υστέρων σε «μάρτυρες», «ακόμη και αν είχαν πεθάνει ειρηνικά. Κάθε ένδοξο πρόσωπο της προκωνσταντίνειας εποχής έπρεπε, βλέπετε, να έχει υποστεί μαρτυρικό θάνατο» (Kotting). Κι όμως «λίγες μόνο» των αποκαλούμενων *Acta Martyrum* (Πράξεων Μαρτύρων) είναι «γνήσιες και βασίζονται σε γνήσιο αποδεικτικό υλικό» (Syme). Και κυρίως από τον 4ο αιώνα και μετά άρχισαν οι καθολικοί χριστιανοί να «καθαρίζουν» Πράξεις και ιστορίες μαρτύρων που τους φαίνονταν πλαστογραφημένες από «αιρετικούς», κατασκευάζοντας δικές τους πλαστογραφίες. Αναγνώριζαν μεν τα αναφερόμενα θαύματα των Αποστόλων,

απέρριπταν όμως τις «ψευδείς διδασκαλίες» οι οποίες υπήρχαν επίσης εκεί. Έτσι αντέδρασαν ορθόδοξοι πλαστογράφοι όπως ο Ψευδο-Μελίτων, ο Ψευδο-Ιερώνυμος, ο Ψευδο-Αβδίας με δικές τους πλαστογραφίες.

Οι χριστιανικές «Πράξεις Μαρτύρων» δε σταματούν μπροστά σε καμία υπερβολή, καμία αναλήθεια, κανένα «κιτς». Καθώς η Εκκλησία δεν έκανε χρήση του μαρτυρίου της συζύγου του κορυφαίου Αποστόλου και πρώτου πάπα, του Αγίου Πέτρου, για το οποίο παραδίδει στοιχεία κάποιος εκκλησιαστικός Πατέρας, πρώτη γυναίκα μάρτυρας θεωρείται η αγία Θέκλα, αν και λέγεται ότι σώθηκε από κάποιο θαύμα. Όπως αποδεικνύουν οι «Πράξεις Παύλου και Θέκλας» οι οποίες πλαστογραφήθηκαν από έναν «ορθόδοξο») και έκτοτε διαπλάθουν την ηθική ολόκληρης της χριστιανικής υφηλίου, τα βασανιστήρια ήταν τόσο φριχτά, ώστε να αναρωτιόμαστε ποιος εξακολουθεί να πιστεύει σήμερα αυτά τα πράγματα, ακόμη και ανάμεσα στους πιστούς. Αλλά οι μεγαλύτεροι εκκλησιαστικοί Διδάσκαλοι, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ο Αμβρόσιος, ο Ιερώνυμος, ο Αυγουστίνος και άλλοι, τα εξιστόρησαν και τα δόξασαν.

Όμορφη κόρη ενός πλούσιου «ιερέα των ειδώλων» από το Ικόνιο, ανοίγει την καρδιά της στον Θεό με το κήρυγμα του Αγίου Παύλου περί εγκράτειας. Τη φανατίζει υπέρ της αγνότητας, έτσι ώστε εκείνη δεν δίνεται στον αρραβωνιαστικό της Θάμυρη, αλλά, αντί αυτού, το σκάει ντυμένη με αντρικά ρούχα με τον Άγιο Απόστολο των εθνών. Αφού τη φέρνουν πίσω, ο γαμπρός και ολόκληρη η ειδωλολατρική οικογένεια προσφέρουν τα πάντα για την επανάκτηση της χριστιανής νύφης του Θεού. αλλά μάταια. Ο Παύλος μαστιγώνεται, διώκεται, η Θέκλα καταδίδεται ως χριστιανή από τον γαμπρό και την ίδια της τη μητέρα, ρίχνεται ολόγυμνη σε λεοπαρδάλεις, λιοντάρια, τίγρεις που βρυχώνται τρομακτικά. Αλλά τα θηρία ξαπλώνουν σαν αρνιά στα πόδια της και τη γλείφουν με μεγάλη αγάπη. *«Τέτοια θαυμαστή μαγεία καλύπτει την παρθενία της»*, εκθειάζει ο εκκλησιαστικός διδάσκαλος Αμβρόσιος, *«ώστε ακόμη και τα λιοντάρια τής καταθέτουν το θαυμασμό τους: αν και ήταν πεινασμένα, δεν τα παρέσυρε το φαγητό· αν και ήταν εξερεθισμένα, δεν τα παρέσυρε η βία· αν και τα κέντριζαν, ο θυμός τους δεν φούντωνε· αν και ήταν συνηθισμένα, η συνήθεια δεν τα πτοούσε· αν και άγρια, η φύση δεν τα εξουσίαζε πλέον. Έγιναν διδάσκαλοι της ευσέβειας, τιμώντας τη μάρτυρα, όπως και διδάσκαλοι της αγνότητας, αφού γεύονταν μόνο τα πέλματα της παρθένου, με τα μάτια χαμηλωμένα στο χώμα, σαν από ντροπή, ώστε τίποτα το αρσενικό, ακόμη κι αν ήταν ζωώδες, να μην κοιτάξει τη γυμνή παρθένο»*. Θεούλη μου, Θεούλη μου!

Τώρα η μνηστή του Θεού πηγαίνει στην πυρά στη Ρώμη. Αλλά ανάμεσα στις πυρωμένες φλόγες μένει αλώβητη. Καταλήγει σε ένα λάκκο με φίδια, όπου όμως οι απεχθείς οχιές, προτού προλάβουν να γλείψουν πάλι τρυφερά τη Θέκλα, κεραυνοβολούνται από αίθριο ουρανό. Και αργότερα αποφεύγει όλες τις παγίδες του Σατανά. Μια φορά ρίχνεται σε μια δεξαμενή γεμάτη θαλάσσιους ελέφαντες με την κραυγή: «Στο όνομα του Ιησού Χριστού δέχομαι την τελευταία ημέρα τη βάπτιση». Αλλά τελικά δεν είναι το τέλος της. Ένας άλλος κεραυνός σκοτώνει τους θαλάσσιους ελέφαντες, και απελευθερώνεται με θαυμαστό τρόπο από δύο ταύρους στους οποίους τη δένουν. Ο γαμπρός πεθαίνει, εκείνη συνοδεύει τον Άγιο Πάυλο και σε πολλά άλλα αποστολικά ταξίδια, συγκεντρώνει γύρω της και άλλες ευσεβείς παρθένες και κηρύττει μέχρι τα βαθιά γεράματα. Και έζησε αυτή καλά, και εμείς καλύτερα.

Τέλεια γνώστρια όμως γίνεται η καθολική ιστορία των μαρτυρικών θανάτων με το μαρτύριο του Πολύκαρπου, του οποίου γνωρίζουν ακόμη και την ώρα του θανάτου -σχεδόν μοναδικό φαινόμενο στην πρώιμη χριστιανική λογοτεχνία. Η ημερομηνία όμως είναι άγνωστη· δεν γνωρίζουμε καν αν συνέβη επί Μάρκου Αυρήλιου ή επί Αντωνίνου του Ευσεβούς. Σε αυτή την αρχαιότατη έκθεση αυτόπτη μάρτυρα σχετικά με το μαρτυρικό θάνατο χριστιανού, ένα κείμενο στο οποίο έχουν παρεμβάλει από την αρχή μέχρι το τέλος πλαστά κομμάτια, στο οποίο υπάρχουν επιμέλειες και επεμβάσεις, προσθήκες πριν και μετά τον Ευσέβιο, όπως και ένα μη γνήσιο παράρτημα, ο άγιος επίσκοπος γνωρίζει εκ των προτέρων τον τρόπο με τον οποίο θα πεθάνει. Μπαίνοντας στην αρένα, τον ενθαρρύνει μια ουράνια φωνή: «Πολύκαρπε βάστα γερά!». Δεν καίγεται στην πυρά, για την οποία έφερναν ξύλα «ιδιαίτερα οι Ιουδαίοι», μάτια λαμπαδιάζουν οι φλόγες. Έτσι ο δήμιος αναγκάζεται να του καταφέρει το θανατηφόρο χτύπημα, οπότε το αίμα του σβήνει τη φωτιά και από την πληγή βγαίνει ένα περιστέρι που πετάει προς τον ουρανό...

Αυτές οι Πράξεις «γράφονταν», λοιπόν, μόνο «αργά και κομμάτι-κομμάτι» (Kraft). Και τον 20ό αιώνα ακόμη ακτινοβολεί στο καθολικό «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» αυτή η ιστορία ως «η πολυτιμότερη μαρτυρία για τη λατρεία αγίων και λειψάνων από τους καθολικούς». Σήμερα ακόμη ο γενναιόψυχος μάρτυρας (ο οποίος παρεμπιπτόντως, όπως αρμόζει σε επίσκοπο, το είχε σκάσει προηγουμένως πολλές φορές, και είχε αλλάξει πολλά κρησφύγετα) εορτάζεται ως άγιος: από τη Βυζαντινή και Συριακή Εκκλησία στις 23 Φεβρουαρίου, από τους μελχίτες στις 25 Ιανουαρίου, από τους καθολικούς στις 26 και ακόμη παίζει το ρόλο του «προστάτη εναντίον της ωτίτιδας»

Ας ρίξουμε μια ματιά, επί παραδείγματι, στις «Πράξεις Περσών Μαρτύρων». Εδώ οι χριστιανοί τρέχουν κατά πλήθη να εκτελεστούν, «ψέλνοντας πανηγυρικά τους ψαλμούς του Δαβίδ». Και δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά να γελάνε, καθώς ο δήμιος ακονίζει ήδη το σπαθί. Εδώ τους σπάνε όλα τα δόντια και τους τσακίζουν όλα τα κόκκαλα. Αγοράζουν ειδικά γι' αυτό το λόγο καινούρια μαστίγια, για να τους λιώσουν. Τους χτυπάνε και τους σακατεύουν. Τους διαμελίζουν, τους γδέρνουν από την κορυφή μέχρι τα νύχια, τους κόβουν αργά από τη μέση του σβέρκου έως το κρανίο, τους κόβουν τις μύτες και τα αφτιά, τους μπήγουν πυρωμένα καρφιά στα μάτια, τους πετροβολούν, τους κόβουν φέτες με πριόνια, τους αφήνουν να πεθάνουν της πείνας μέχρι που το δέρμα ξεκολλάει και πέφτει από τα κόκκαλα. Μία φορά φέρνουν και 16 ελέφαντες για να ποδοπατήσουν τους ήρωες... Αλλά ό,τι κι αν τους κάνουν, εκείνοι υπομένουν σχεδόν τα πάντα εκπληκτικά για πολύ ώρα και ευδιάθετοι, που λέει ο λόγος μέσα στην καλή χαρά. Αφού τους έχουν κάνει κομμάτια, όλο αίμα και πύο, εκείνοι βγάζουν τους πιο εμπυχωτικούς λόγους: Ουρλιάζουν: *«Η καρδιά μου αγαλλιάζει στον Κύριο και χαίρεται στη σωτηρία του»*. Ή ομολογούν: *«Αυτός ο πόνος αναζωογονεί»*.

Ο μάρτυρας Ιάκωβος, ο εκμελισθείς (διαμελισμένος), αφού του έχουν αφαιρέσει ήδη τα δέκα δάχτυλα των χεριών και τρία των ποδιών, γελώντας, κάνει βαθυστόχαστες παρομοιώσεις: *«Ακολούθησε κι εσύ, τρίτο δάχτυλο του ποδιού μου, τους συντρόφους σου και μη σε νοιάζει. Γιατί, όπως το σιτάρι που πέφτει στη γη και την άνοιξη βγάζει τους συντρόφους του, έτσι κι εσύ θα ενωθείς με τους δικούς σου αυτοστιγμεί την ημέρα της Ανάστασης»*. Ωραία δεν τα είπε; Αφού του κόβουν το πέμπτο δάχτυλο του ποδιού, φωνάζει όμως και ζητάει εκδίκηση: *«Δίκασε, ω Θεέ, τη δίκη μου, και εκδικήσου την εκδίκησή μου στον ανελέητο λαό»*.

Γενικά αυτοί οι άγιοι γίνονται συχνά δύστροποι και βρίζουν τους τελείως άθεους βέβαια βασανιστές ή δικαστές τους σύμφωνα με όλους τους κανόνες της θρησκείας και της αγάπης· τους υπόσχονται ότι «θα τρίζουν τα δόντια τους στους αιώνες των αιώνων», τους αποκαλούν «ακάθαρτους, βρόμικους, αιμοσταγείς», «κακά κοράκια που κάθονται επί πτωμάτων», «μαγικά φίδια που διψάνε να δαγκώσουν», «πράσινους» από μίσος «σαν κακιές οχιές», λάγνους άντρες που κυλιούνται «με γύναια στις κρεβατοκάμαρες», «ακάθαρτους σκύλους». Ο άγιος Αιθέριος (Aitilla) απευθύνεται στο δήμιο του χαρακτηρίζοντάς τον: *«Πράγματι, είσαι άλογο ζώο»*. Και ο άγιος Ιωσήφ ούτε που σκέφτεται να αγαπήσει τον εχθρό του, να του στρέψει και το άλλο μάγουλο, όχι· εύστοχα γράφουν: *«Ο Ιωσήφ μάζεψε σάλιο στο στόμα του, τον έφτυσε, γεμίζοντας με το σάλιο του όλο του το*



πρόσωπο και είπε: “Βρε ακάθαρτε και μιανέ, δεν ντρέπεσαι;...”».

Αφού κόβουν ένα-ένα όλα τα δάχτυλα των χεριών και των ποδιών του μάρτυρα Ιάκωβου, κάθε φορά συνοδευόμενοι είτε από έναν ευγενή είτε και από ένα φαρμακερό λόγο εναντίον των «σαρκοβόρων λύκων», η πίστη του γίνεται όλο και πιο σταθερή και ζητάει περισσότερα βασανιστήρια. «*Τι καθόσαστε και τεμπελιάζετε;*» φωνάζει ανυπόμονος. «*Ας μη φεΐδονται οι οφθαλμοί σας. Διότι η καρδιά μου αγαλλιάζει στον Κύριο και η ψυχή μου υψώθηκε σε εκείνον ο οποίος αγαπά τους ταπεινούς*». Και έτσι οι δήμιοι μετά από τα δέκα δάχτυλα των ποδιών και τα δέκα των χεριών, συνεχίζουν τρίζοντας τα δόντια, να του κόβουν και άλλα μέλη, εντελώς συστηματικά, και κάθε μέλος που πέφτει καταγής ο άγιος το σχολιάζει πάλι με ένα ευσεβές ρητό. Μετά την απώλεια του δεξιού πέλματος λέει: «*Κάθε μέλος που μου κόβετε, δίνεται θυσία στον επουράνιο βασιλέα*». Του έκοψαν το αριστερό πέλμα και εκείνος είπε: «*Εισάκουσε με, ω Κύριε, διότι εσύ είσαι αγαθός και μεγάλη είναι η καλοσύνη σου προς όλους όσοι σε καλούν*». Του έκοψαν το δεξί χέρι και εκείνος φώναξε: «*Η χάρη του Θεού ήταν μεγάλη επάνω μου· ελευθέρωσε την ψυχή μου*». Του έκοψαν το αριστερό χέρι και εκείνος είπε: «*Κοίτα, στους νεκρούς κάνεις θαύματα*». Προχώρησαν και του έκοψαν τον δεξί μπράτσο και εκείνος είπε πάλι: «*Θα υμνώ τον Κύριο, όσο ζω και θα δοξάζω το Θεό μου, όσο υπάρχω. Ας του αρέσει ο ύμνος μου· εγώ θα χαρώ στον Κύριο*».

Οι κακοί ειδωλολάτρες κόβουν και το αριστερό μπράτσο, βγάζουν τον δεξή μηρό από την κλείδωση του γόνατος... και τέλος «ο ένδοξος» κείτεται ξαπλωμένος πλέον μόνο με «κεφάλι, στήθος και κοιλιά», σκέφτεται λίγο την κατάσταση και ανοίγει «πάλι το στόμα», για να απαριθμήσει επακριβώς σε μια μικρή ομιλία προς τον Θεό όλα όσα έχασε ήδη για χάρη του -πρέπει να παραδεχτούμε ότι είναι αρκετά γενναίο σε αυτή την περιορισμένη κατάσταση: «*Κύριε και Θεέ, ευσπλαχνική και ελεήμονα, σε παρακαλώ εισάκουσε την προσευχή μου και αποδέξου τις ικεσίες μου. Κείτομαι εδώ, αφού μου έχουν αφαιρέσει τα μέλη· ο μισός κείτομαι εδώ και σιωπώ. Δεν έχω, Κύριε, δάχτυλα, για να σε ικετέψω· ούτε μου άφησαν οι διώκτες χέρια, για να τα απλώσω σ' εσένα. Τα πόδια μού τα έκοψαν τα γόνατα τα έλυσαν τα μπράτσα μού τα έβγαλαν τους μηρούς τούς έκοψαν. Τώρα κείμαι ενώπιον Σου σαν διαλυμένο σπίτι, από το οποίο έχει μείνει μόνο ένα κομμάτι στέγης. Σε ικετεύω, Κύριε και Θεέ...» κ.λπ. κ.λπ.*

Και το βράδυ, ως συνήθως, οι χριστιανοί έκλεψαν το πτώμα ή μάλλον «περισυνέλεξαν και τα είκοσι οχτώ κομμένα μέλη» μαζί με το υπόλοιπο σώμα -και τότε έπεσε φωτιά από τον ουρανό, «έγλυψε το αίμα από το αχυρόστρωμα... έως

ότου τα μέλη του αγίου κοκκίνισαν και έγιναν σαν ώριμο τριαντάφυλλο». Σύμφωνα με τέτοια υποδείγματα μπορούσαν να βάζουν πολλούς χριστιανούς ήρωες να πεθαίνουν.

Ας συγκρίνουμε με το μαρτύριο του μάρτυρα Ιακώβου στην Περσία εκείνο του αγίου Αρκαδίου στη Βόρεια Αφρική (ο οποίος ακτινοβολεί επίσης στο Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο), και του οποίου τη μνήμη η Καθολική Εκκλησία εξακολουθεί να εορτάζει ακόμη και σήμερα στις 12 Ιανουαρίου. Όπως ο άγιος Ιάκωβος έτσι και ο Άγιος Αρκάδιος είναι ήρωας και χριστιανός από την κορυφή έως τα νύχια, επομένως τίποτα δεν μπορεί να τον ταραξεί. Όταν τελικά ο λυσσασμένος τοποτηρητής τού δείχνει τα εργαλεία των βασανιστηρίων, εκείνος χλευάζει μόνο: «*Θα διατάξεις να γδυθώ;*». Αλλά και την απόφαση του δικαστηρίου να του κόψουν ένα-ένα τα μέλη του σώματός του, αργά-αργά, την ακούει «*με εύθυμη διάθεση*». «*Τώρα όρμησαν οι δήμιοι επάνω του και του έκοψαν τις κλειδώσεις των δαχτύλων, των βραχιόνων και των ώμων, και κομμάτιασαν τα δάχτυλα των ποδιών, τα πέλματα και τους μηρούς. Ο μάρτυρας πρότεινε πρόθυμα το ένα μέλος μετά το άλλο... Κολυμπώντας στο αίμα του προσευχόταν δυνατά: "Κύριε και Θεέ μου, όλα αυτά τα μέλη εσύ μου τα έδωσες, κι εγώ τώρα στα επιστρέφω ως θυσία..."*» κ.λπ. Και όλοι οι παρευρισκόμενοι πλέουν στα δάκρυα, όπως ο άγιος στο αίμα. Ακόμη και οι δήμιοι καταριούνται την ημέρα που γεννήθηκαν. Μόνο ο κακός ειδωλολάτρης τοποτηρητής μένει ασυγκίνητος. «*Όταν είχαν κόψει όλα τα άκρα του αγίου ομολογητή, εκείνος παρακαλούσε να του κόψουν με ένα στομωμένο τσεκούρι και τα μεγαλύτερα, έτσι ώστε να απομείνει πλέον μόνο ο κορμός. Και τότε ο άγιος Αρκάδιος, ο οποίος ζούσε ακόμη(!), θυσίασε τα σκορπισμένα μέλη του στο Θεό και φώναξε: "Ευτυχή μέλη!"*». Και ύστερα -όλα αυτά, όπως αναφέραμε «*μόνο με τον κορμό*»- ακολουθεί και ένα φλογερό θρησκευτικό κήρυγμα προς τους ειδωλολάτρες...

Και τον 20ό αιώνα η καθολική μέριμνα -πολλές φορές με άδεια της ηγεσίας- για τη σωτηρία της ψυχής βγάζει το «*δίδαγμα*» από αυτό το φρικιαστικό κιτς με τα λόγια του αγίου Αρκαδίου: «*Το να πεθαίνεις για Εκείνον, σημαίνει ζωή. Το να υποφέρεις για Εκείνον, είναι η μεγαλύτερη χαρά! Υπόμεινε, χριστιανέ, τα πάθη και τα δεινά αυτής της ζωής και μην αφήσεις τίποτα να σε απομακρύνει από την υπηρεσία του Θεού. Ο ουρανός αξίζει τα πάντα*».

Για όσους το μαρτύριο του μάρτυρα Ιάκωβου δεν είναι αρκετά θαυμαστό, συμβαίνουν φυσικά (ή υπερφυσικά) και άλλα μεγαλειώδη πράγματα.. Κάποιος χριστιανός ο οποίος παίρνει τη διαταγή και επιχειρεί να σκοτώσει έναν χριστιανό,

τον σηκώνει η «δύναμη του Θεού» δύο φορές και τον συντρίβει σχεδόν στη γη· τρεις ώρες κείτεται σαν νεκρός. Στον μακάριο Ναρσή δεν μπόρεσαν να κόψουν την κεφαλή, τη γενναία, ούτε με δεκαοχτώ σπαθιά, ύστερα τα κατάφερε ένα μαχαίρι. Και στον τόπο που πεθαίνουν αυτοί οι ήρωες, καθώς βέβαια πρέπει να πεθάνουν κάποτε, «ανεβοκατεβαίνουν συχνά τη νύχτα... στρατιές αγγέλων...» Κάποτε μάλιστα, χωρίς καμία αμφιβολία, είδαν ακόμη και ειδωλολάτρες βοσκοί ότι «για τρεις νύχτες στρατιές αγγέλων ανεβοκατέβαιναν» πάνω από «τον τόπο της δολοφονίας των αγίων και υμνούσαν τον Θεό».

Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι εδώ δεν πρόκειται για χριστιανικούς θρύλους, αλλά, βλέπετε, για πράξεις, για ιστορικές αναφορές· ότι εκτός αυτού τα ίδια τα ντοκουμέντα τονίζουν ακόμη μια φορά την «ορθή καταγραφή»· ότι αναφέρουν: «Ακούσαμε την ακριβή ιστορία εκείνων οι οποίοι υπήρξαν πριν από εμάς, από το στόμα γέρων, φιλαληθών και αξιόπιστων επισκόπων και ιερέων. Διότι αυτοί τους είδαν με τα μάτια τους και έζησαν στις ημέρες τους».

Εννοείται ότι οι χριστιανοί ομολογούν με το αίμα τους την πίστη τους σε όλο και μεγαλύτερα πλήθη, ότι πεθαίνουν σε τόσες ποσότητες και με τόσο ηρωικό τρόπο, ώστε οι δήμιοι κουράζονται από το πολύ σφάξιμο. Κάποτε πεθαίνουν μαζί με τον επίσκοπό τους, δεκαέξι, ύστερα εκατόν είκοσι οχτώ μάρτυρες, ύστερα εκατόν έντεκα άντρες και εννέα γυναίκες, ύστερα διακόσιοι εβδομήντα πέντε, ύστερα οχτώ χιλιάδες εννιακόσιοι σαράντα, ύστερα δεν μπορούν πλέον να μετρηθούν, μια και «ο αριθμός τους υπερβαίνει τις πολλές χιλιάδες».

Στην πραγματικότητα υπήρχαν πολύ, μα πάρα πολύ λιγότεροι χριστιανοί μάρτυρες από όσους παρουσίαζαν στον κόσμο για αιώνες ολόκληρους. Κάποιοι πραγματικοί, εξαφανίστηκαν επιπλέον χωρίς ίχνος, η στάχτη τους πετάχτηκε στα ποτάμια, σκορπίστηκε στους τέσσερις ανέμους. Υπήρχαν μεγάλες περιοχές φτωχές ή κενές μαρτύρων. Και, όταν άρχισαν να κλείνουν τα άγια λείψανα στα ιερά, οι άνθρωποι πήγαιναν συχνά προσκυνητές διανύοντας μακρινές αποστάσεις και επιχειρούσαν επίπονες ανακομιδές, ό,τι και αν ανακόμιζαν στην πραγματικότητα. Λείψανα γνωστών μαρτύρων πουλιόντουσαν ακριβά, υπήρχε μεγάλη ζήτηση και για μεγάλες ποσότητες, για κομμάτια πολλών μαρτύρων, είτε γνώριζαν το όνομα τους είτε όχι.

Όλο και πιο δημοφιλείς γίνονταν γι' αυτό λόγο οι ομαδικοί μάρτυρες: οι 18 της Σαραγόσας, οι 40 της Σεβαστής, όλοι τους «σκλάβοι του πολέμου», οι 70 σύντροφοι του αγίου μοναχού Αναστάσιου τους οποίους έπνιξαν στο ποτάμι, οι 99

εκτελεσθέντες με τον άγιο Νίκωνα της Καισαρείας της Παλαιστίνης, οι 128 οι οποίοι πέθαναν με τον άγιο επίσκοπο Σαδώθ την εποχή του Πέρση βασιλέα Σαπώρ· οι περίπου δύο ντουζίνες επίσκοποι και 250 κληρικοί οι οποίοι κέρδισαν τον μαρτυρικό θάνατο επίσης στην Περσία, οι 200 άντρες και 70 γυναίκες οι οποίοι διεκπεραίωσαν ηρωικά τα μαρτύρια τους την εποχή του Διοκλητιανού στη νήσο Παλμαρία, οι 300 αυτόχειρες τους οποίους επινόησε ο Προυδέντιος (ο χριστιανός ποιητής που θαυμαζόταν και διαβαζόταν το Μεσαίωνα περισσότερο από όλους) και οι οποίοι, για να μην αναγκαστούν να θυσιάσουν στους θεούς, έπεσαν δήθεν μέσα σε ένα λάκκο με καυτό ασβέστη την εποχή του Βαλεριανού, -κι άλλες ψεύτικες ιστορίες- οι 1.525 οσιομάρτυρες στην Ούμπρια, η θηβαϊκή Λεγεώνα, σχεδόν 6.600 άνθρωποι οι οποίοι βρήκαν μαρτυρικό θάνατο δήθεν στην Ελβετία (πιθανώς πλέον πολύ περισσότεροι από όλους τους χριστιανούς· μάρτυρες που υπήρχαν την αρχαιότητα), οι πολλές χιλιάδες μάρτυρες τους οποίους ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός διέταξε να κάψουν ζωντανούς σε μια εκκλησία στη Νικομήδεια, καθώς όλοι αρνήθηκαν τη «θυσία στα είδωλα» -ειδικά «την αγία ημέρα των Χριστουγέννων» και κατά την «Θεία Λειτουργία...» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο), εκτός αυτών οι 10.000 χριστιανοί που σταυρώθηκαν στο όρος Αραράτ ή οι 24.000 συνοδοιπόροι του αγίου Πάππου οι οποίοι την εποχή του Λικίνιου χύνουν το αίμα τους για τον Χριστό στην Αντιόχεια, μέσα σε πέντε ημέρες σε ένα και μοναδικό βράχο. Πολύ συχνά δεν αναφέρουν καν αριθμό, αλλά βάζουν να πεθαίνει «αμέτρητο πλήθος πιστών», μιλάνε για «αμέτρητους» μάρτυρες, ισχυρίζονται εντελώς στερεότυπα μόνο το θάνατο «πάρα πολλών ιερομαρτύρων», ή υπερηφανεύονται επίσης για το γεγονός ότι «σχεδόν ολόκληρο το ποίμνιο» ακολούθησε τον επίσκοπό του στον θάνατο, ή αναφέρουν «τα πάθη πάρα πολλών αγίων γυναικών, οι οποίες... για χάρη της χριστιανικής πίστης βασανίστηκαν και θανατώθηκαν με τον πιο επώδυνο τρόπο» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο ή «Κατάλογος όλων εκείνων των χριστιανών πιστών οι οποίοι στέφθηκαν με αγιότητα και μαρτυρικό θάνατο, των οποίων τη ζωή, τη δράση και τον ηρωικό θάνατο η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία συνέλεξε, έλεγξε και κατέγραψε και φύλαξε εις αιώνια πανηγυρική μνήμη εκείνων. Με συνημμένη σύντομη περιγραφή των σημαντικότερων στιγμών της ζωής τους, αφορμή του προσηλυτισμού τους, της δράσης τους και του επώδυνου θανάτου τους».) Όπως καταλαβαίνουμε ήταν συχνός ο χαρακτηρισμός των λειψάνων με τη διατύπωση: «Των οποίων το όνομα γνωρίζει ο Θεός».

Γεγονός είναι ότι ο αριθμός όλων των χριστιανών μαρτύρων των τριών πρώτων αιώνων μπόρεσε να υπολογιστεί κατ' εκτίμηση στους 1.500 (σίγουρα ένας

προβληματικός αριθμός)· ότι από τα αναφερόμενα 250 ελληνικά μαρτύρια σε, όπως και να το κάνουμε, 250 χρόνια, μόνο περίπου 20 αποδείχθηκαν ιστορικά· ότι γενικά γραπτές πηγές έχουμε μόνο για μερικές δωδεκάδες μαρτύρων ότι και ο Ωριγένης, ο μεγαλύτερος θεολόγος της προκωνσταντίνειας εποχής, τόσο σεβαστός για πολλά πράγματα, χαρακτηρίζει τον αριθμό των χριστιανών μαρτύρων «μικρό και εύκολο να μετρηθεί». Παρ' όλα αυτά το 1959 ακόμη ο καθολικός θεολόγος Stockmeier γράφει: «*Τρεις ολόκληρους αιώνες τούς κυνηγούσαν μέχρι θανάτου...*»· και παρομοίως στα μέσα του 20ού αιώνα ακόμη γράφει και ο Ιησουίτης Hertling: «*Θα πρέπει να υποθέσουμε σίγουρα έναν εξαψήφιο αριθμό*». Θα πρέπει; Γιατί; Μας απαντάει ο ίδιος: «*Ο ιστορικός ο οποίος εξετάζει τις πηγές με κριτικό πνεύμα και θέλει να παρουσιάσει τα πράγματα όπως ήταν, διατρέχει διαρκώς κίνδυνο να τραυματίσει ευσεβή αισθήματα. Μόνο και μόνο όποιος βγάλει το συμπέρασμα ότι δεν υπήρξαν εκατομμύρια μάρτυρες...*».

Η Εκκλησία όμως δεν υπερέβαλε εγκληματικά μόνο στον αριθμό των μαρτυριών, αλλά και στην παρουσίασή τους. Στα μέσα του 20ού αιώνα ακόμη ο καθολικός Johannes Schuck υπερηφανεύεται (με διπλή τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας) λες και συνεχίζει την ευσεβιανή εκκλησιαστική ιστορία του 4ου αιώνα: «*Αυτή ήταν μάχη! Από τη μια πλευρά τα θηρία της αρένας, η φωτιά που έγλυφε τα μέλη που σπαρταρούσαν, τα βασανιστήρια, ο σταυρός και όλα τα δεινά που έμοιαζαν να βγαίνουν σαν βρόμικος οχετός από την κόλαση· από την άλλη πλευρά η ακλόνητη δύναμη με την οποία οι χριστιανοί αντιμετώπιζαν έναν ολόκληρο κόσμο, αβοήθητοι και παρ' όλα αυτά υποστηριζόμενοι από μια βοήθεια πάνω στην οποία έσπαγε κάθε τρικυμία, αν και με λυσσαλέο μένος, άνθρωποι με το ένα πόδι ακόμη στη σκοτεινή γη, με την καρδιά ήδη στην πρώτη φωτεινή λάμψη της αιωνιότητας...*».

Εδώ ο Schuck αγάλλεται ακόμη και για το γεγονός ότι οι τόσο φρικιαστικοί διωγμοί εναντίον των χριστιανών, «*όσο παράλογο κι αν ακούγεται, έφεραν στη βασιλεία του Θεού μεγάλο κέρδος*», ότι «*η Εκκλησία μόνο κέρδος είχε*», μέχρι «*ψηλά στους ουραμούς*» και «*στα πέρατα του κόσμου*». Αφού το «*αίμα των μαρτύρων*» τής απέφερε ειδικά «*τις πολυτιμότερες ψυχές εκτός Εκκλησίας*», αφού ειδικά τα θηρία «*μπήκαν στο κοπάδι του Κυρίου δια της πίστης και της αυτοθυσίας, της αγάπης και της ηθικής ευγένειας των χριστιανών...*».

### **Οι μάρτυρες επισκιάζουν τα πάντα**

Στην προκωνσταντίνεια Εκκλησία τα πιο τολμηρά θαύματα τα κατάφερναν οι μάρτυρες. Τα σχετικά αρχεία είναι τις περισσότερες φορές πλαστογραφημένα,

αλλά θεωρούντο όλα ως ιστορικά ντοκουμέντα πλήρους αξίας. Και η μετάβαση στις εντελώς μυθικές ιστορίες των μαρτύρων και στα μυθιστορήματα, όπου θριαμβεύει «η πλήρης έλλειψη ιστορικής λογικής» (Lucius), ήταν σχεδόν φυσική, όσο περίεργη κι αν ήταν. Φωνές ηχούν από τον ουρανό, περιστέρια βγαίνουν από το αίμα των μαρτύρων, άγρια ζώα φοφάνε με την προσευχή των ευσεβών ηρώων ή δαγκώνουν και σπάνε τα δεσμά τους. Είδωλα, ολόκληροι ναοί καταρρέουν μπροστά τους. Ο άγιος Λαυρέντιος, σχεδόν ήδη λιωμένος στη σχάρα του, φιλοσοφεί με άνεση για την ειδωλολατρική και χριστιανική Ρώμη.

Άλλοι, σχεδόν απανθρακωμένοι, κατεβάζουν φλογερούς ιεραποστολικούς λόγους. Ο μάρτυρας Ρωμανός, τον οποίο η Εκκλησία εξακολουθεί να γιορτάζει στις 9 Αυγούστου, επιτίθεται με 260 στίχους στην ειδωλολατρία και, αφού του κόβουν τη γλώσσα, απαγγέλλει και άλλους 100. Για τον πρώην καθηγητή θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βόννης Franz Joseph Peters έχουμε στα χέρια μας -με έγκριση της Εκκλησίας- μέσω «δύο μαρτύρων που άκουσαν και είδαν οι ίδιοι» «την πλήρη πιστοποίηση» για το γεγονός ότι ο βασιλιάς των Βανδάλων Χάινριχ -προφανώς ο Ονώριχος- «το έτος 483 διέταξε να κόψουν το δεξί χέρι και τη γλώσσα των καθολικών της πόλης Τίπασα στη Βόρεια Αφρική, επειδή δεν ήθελαν να αναγνωρίσουν τον αρειανιστή επίσκοπο. Δια θαύματος διατήρησαν την ικανότητα της ομιλία τους».

Ο άγιος Ποντιανός ο οποίος μαρτύρησε την εποχή του αυτοκράτορα Αντωνίνου, βαδίζει χωρίς να καίγεται σε αναμμένα κάρβουνα, τον βασανίζουν μάτια, μάτια τον ρίχνουν στα λιοντάρια, μάτια τον περιλούζουν με καυτό μολύβι. Τώρα γιατί ξαφνικά τον σκοτώνει το σπαθί, αυτό δεν το καταλαβαίνουμε. Αλλά αναρωτιόμαστε συχνά, γιατί αυτοί οι ήρωες αντέχουν στα πιο σκληρά βασανιστήρια και ύστερα υποκύπτουν σε ένα εντελώς τετριμμένο χτύπημα με σπαθί ή σε μια απλή λαβή στραγγαλισμού, όπως ο άγιος Ελευθέριος, επίσκοπος Ιλλυρικού, μαζί με τη μητέρα του Ανθία την εποχή του αυτοκράτορα Αδριανού. Γιατί, ακόμη και αν κάποιος κερδίζει τις δάφνες του μάρτυρα πνιγμένοι σε ένα ποτάμι, σε ένα πηγάδι ή στη θάλασσα, πολλές φορές με μια βαριά πέτρα στο λαιμό ή μέσα σε ένα σάκο με φίδια και σκύλους, ακόμη κι αν κάποιος λιμοκτονούν, ακόμη κι αν «στέφονται» στην αγχόνη, ακόμη κι αν παλουκώνονται, σταυρώνονται, «γεννιούνται» για τον ουρανό με τη συντριβή των κοκάλων τους ή με σιγανό ψήσιμο, ακόμη κι αν καίγονται στο καμίνι σαν ζώσα φλόγα, κι αν ξεσκίζονται από θηρία, ακόμη κι αν τους πετροβολούν, τους κατακρεουργούν με πριόνι ή ακόμη κι αν ο Κυριάκος, ένα τρίχρονο αγοράκι, συντρίβεται στα σκαλοπάτια της

δικαστικής έδρας και κερδίζει «το στέμμα της αιώνιας ζωής» -παρ' όλα αυτά η πλειοψηφία καταλήγει πάντα πολύ απλά αποκεφαλισμένη. Ο αποκεφαλισμός είναι σχεδόν πάντα αποτελεσματικός. Το ερώτημα ωστόσο παραμένει: γιατί τότε οι ειδωλολάτρες δοκίμαζαν τόσα χρόνια στην αρχή τόσο μάταιες μεθόδους θανάτωσης στους χριστιανούς, και γιατί αυτοί επιβίωναν ακόμη και από τα πιο καλοσχεδιασμένα και περίτεχνα μαρτύρια, αλλά σχεδόν ποτέ από τον πρωτόγονο αποκεφαλισμό;

Θαύματα επί θαυμάτων, όπως και να έχει το πράγμα. Οι χριστιανοί ήρωες, όσο διακαώς κι αν επιθυμούσαν τον θάνατο, για να πάρουν την ύψιστη αμοιβή, το βασίλειο των ουρανών, συχνά αργούν να πεθάνουν, δεν γλυτώνουν μόνο από τη συνηθισμένη φωτιά, όπως ο Απολλώνιος, ο Φιλήμων και αμέτρητοι άλλοι, επιζούν ακόμη και από το καμίνι, βγαίνουν, φυσικά, «αλώβητοι», π.χ. ο άγιος Νεόφυτος. (Και γιατί όχι, αφού στην «Αγία Γραφή» ο Δανιήλ και οι σύντροφοι του επιζούν «ακέρατοι » από το πυρωμένο καμίνι «που το έκαιγαν επτά φορές περισσότερο» απ' ό,τι χρειαζόταν. Αν υπερβάλλουν τα «Απόκρυφα», τότε υπερβάλλει και η Βίβλος). Ο ιερομόναχος Βενέδικτος αντέχει τη διαδικασία στο καμίνι μια ολόκληρη νύχτα, χωρίς να πάθει τίποτα. Και ο άγιος Λουκιλλιανός, ένας πρώην «ιερέας των ειδώλων», γλυτώνει από το αναμμένο καμίνι μαζί με τέσσερα αγόρια, αν και μόνο λόγω μίας ξαφνικής βροχής. Τέλος πάντων...

Τελικά οι περισσότεροι από αυτούς τους μάρτυρες είχαν βασανιστεί πριν μέχρι θανάτου, συχνά όμως εις μάτην. Αφού συνεχώς εμφανίζονται άγγελοι -υπάρχουν πολλοί- και το έχουν κάνει σίγουρα αποστολή ζωής να συμπαραστέκονται σε μάρτυρες. Ο άγιος ιερέας Φήλιξ ελευθερώνεται από άγγελο και μάλιστα νύχτα (και γιατί όχι, αφού στην Καινή Διαθήκη άγγελος ανοίγει στους Αποστόλους την πόρτα της φυλακής, νύχτα! Αν υπερβάλλουν τα «Απόκρυφα», τότε υπερβάλλει και η Βίβλος). Τον άγιο Ευστάθιο βγάζει από το ποτάμι ένας άγγελος και ύστερα ένα περιστερί τον οδηγεί «στη δόξα της αιώνιας χαράς». Στην περίπτωση του Στεφάνου, του πολυδοκιμασμένου ηγουμένου, «οι άγιοι άγγελοι» είναι τουλάχιστον παρόντες στο θάνατο του· ο ίδιος πάπας Γρηγόριος Α', ο «Μέγας» το πιστοποιεί αυτό, και τους «είδαν και άλλοι». Ε, ποιος άλλος να αμφιβάλλει! Ο άγιος φύλακας Απρονιανός δεν βλέπει μεν αγγέλους, δεν μπορεί ο καθένας να βλέπει αγγέλους, ακούει όμως, όταν βγάζει από τη φυλακή τον άγιο Σισίνιο, μια ουράνια φωνή: «*Ελάτε, εκλεκτοί του πατρός μου...*» κ.λπ., οπότε εκείνος πιστεύει και πεθαίνει για τον Κύριό του. Μάλιστα αυτός ο ίδιος, δήθεν, υφίσταται το θάνατο του μάρτυρα, ένα από τα πιο σκληρά μαρτύρια που συνέβη στη Συρία, το μαρτύριο «κατ' εικόνα

*του Σωτήρος μας, ο οποίος σταυρώθηκε από τους Ιουδαίους, και έχυσε τόσο αίμα, ώστε οι Εκκλησίες της Ανατολής και της Δύσης πήραν πολύ από αυτό».*

Και φυσικά όλοι οι πειρασμοί συντρίβονται πάνω στους χριστιανούς ήρωες. Κανείς δεν απαρνείται την πίστη του. Ό,τι κι αν τους προσφέρουν, τίποτα δεν τους κλονίζει, ούτε προνόμια ούτε δώρα ούτε τιμές. Εις μάτην προσφέρει ένας δικαστής την ίδια του την κόρη σε γάμο. Εις μάτην υπόσχεται ολόκληρος αυτοκράτορας να παντρευτεί μια χριστιανή, εις μάτην τής υπόσχεται τη συμβασιλεία και τιμητικούς στύλους σε όλη την αυτοκρατορία...

Οι πιο γνωστοί αρχαίοι Πατέρες της Εκκλησίας συμμετείχαν αναίσχυντα στις πιο αισχρές υπερβολές αυτού του έπους. Ολόκληρο το αρχαίο βιβλίο της εκκλησιαστικής ιστορίας του Ευσέβιου είναι γεμάτο από αυτές. Από τη μια πλευρά η αδιανόητη κακία των διωκτών των χριστιανών, των «υπηρετών των δαιμόνων», από την άλλη πλευρά οι ένδοξες πράξεις των «πραγματικά θαυμαστών μαχητών», πάνω στους οποίους ξεσπάνε τα πάντα, «φωτιά, σπαθί, κάρφωμα, θηρία, θαλάσσια βάθη, κόψιμο των άκρων, πυρωμένο σίδηρο, βγάλσιμο των ματιών, ακρωτηριασμοί σε όλο το σώμα...». Ο επίσκοπος Ευσέβιος συγκεντρώνει «αμέτρητα» ψεύτικα θύματα, «μαζί και μικρά παιδιά», όπως και πλήθος από απίστευτες λεπτομέρειες: «Και όταν το κάθε ένα από τα θηρία ήταν έτοιμο να χυμήξει, υποχωρούσε συνεχώς, σαν να το κρατούσε μια θεϊκή δύναμη...». «Πανηγύριζαν μάλιστα και έψελναν στο Θεό δοξολογίες και αίνους μέχρι την τελευταία τους πνοή». Του φαίνεται αδύνατον, λέει ο «πατέρας της εκκλησιαστικής ιστορίας», «να ντύσει με λέξεις το πλήθος και το μέγεθος των μαρτύρων του Θεού». Και στην αρχή ακόμη ομολογεί ότι «υπερβαίνει τις δυνάμεις μας» να περιγράψουμε όλα αυτά «επάξια» - πόσο αλήθεια λέει! Παρεμπιπτόντως, ο ίδιος ο Ευσέβιος δεν είχε ηρωικό θάνατο. Οι χριστιανοί αντίπαλοί του τον κατηγορήσαν μάλιστα ότι κατά τη διάρκεια των διωγμών έκανε θυσίες στους θεούς ή τουλάχιστον το είχε υποσχεθεί· ίσως να ήταν συκοφαντία. Αλλά, όταν η κατάσταση έγινε επικίνδυνη, ο μεγάλος υμνητής των μαρτύρων αποσύρθηκε σε ασφαλές μέρος και κατάφερε να επιζήσει και από τους διωγμούς του Διοκλητιανού, χωρίς να πάθει τίποτα. Όσες δεκάδες χιλιάδες μάρτυρες κι αν δόξασε κι επινόησε, αυτός ο «πατέρας της εκκλησιαστικής ιστορίας» δεν συγκαταλέγεται μεταξύ τους. Και γιατί άλλωστε; Ούτε ένας επίσκοπος της Παλαιστίνης δεν υπέστη μαρτυρικό θάνατο.

Κι όμως, σύμφωνα με τον διδάσκαλο της Εκκλησίας, Εφραίμ, τον ασυγκράτητο αντισημίτη, σύμφωνα με τον διδάσκαλο της Εκκλησίας Γρηγόριο Ναζιανζηνό, αλλά και άλλους, οι μάρτυρες δεν ένιωθαν κανένα πόνο. Σύμφωνα με τους διδασκάλους



της Εκκλησίας, Βασίλειο και Αυγουστίνo, οι μάρτυρες απολάμβαναν τα βασανιστήρια. Περπατάνε, γράφει ο εκκλησιαστικός διδάσκαλος Χρυσόστομος, πάνω σε αναμμένα κάρβουνα, λες κι ήταν τριαντάφυλλα, και ρίχνονται στην πυρά σαν σε δροσερό λουτρό. Ο Προυδέντιος, ο μεγαλύτερος αρχαίος χριστιανός ποιητής της Δύσης, τον οποίο στο Μεσαίωνα θαύμαζαν περισσότερο από όλους, αναφέρει το μαρτύριο ενός παιδιού που μόλις είχε αποκοπεί από το στήθος της μάνας του και που υπέμενε γελώντας τις βουρδουλιές που έσκιζαν το σωματάκι του. Φυσικά δεν είναι το μοναδικό βρέφος-θύμα στην καθολική ένδοξη μυθολογία!

Και για την κάπως μεγαλύτερη στην ηλικία Αγνή, ο εκκλησιαστικός διδάσκαλος Αμβρόσιος, ο ταλαντούχος ευρετής τόσων μαρτύρων, γράφει: *«Μα πρόσφερε γενικά το τρυφερό κορμί του παιδιού χώρο για θανάσιμο τραύμα;»*. Για τον Αμβρόσιο, όπως και για όλους τους ομοίους του, ένα θαύμα δεν μπορούσε ποτέ να είναι αρκετά θαυμαστό. *«Γιατί μίλησε ακόμη και το γαίδουράκι με ανθρώπινη φωνή, καθώς ήταν θέλημα Θεού»*. Από την άλλη πλευρά, ο μαρτυρικός θάνατος του Αγίου Γεωργίου επισκιάζει όλους τους άλλους. Ήταν τόσο παράλογος και φιλοτεχνημένος με τόσο τρελά θαύματα, ώστε οι άνδρες της Εκκλησίας σε Ανατολή και Δύση τα μετρίασαν με «βελτιώσεις», για να τον κάνουν πιο πιστευτό.

Γενικά διακρίνονται και γυναίκες, τις περισσότερες φορές φυσικά παρθένες, όπου εντύπωση κάνει πόσο συχνά οι χρονικογράφοι των χριστιανών βάζουν τους κακούς ειδωλολάτρες να κόβουν τα στήθη καθολικών παρθένων: Κόβουν τα στήθη της αγίας παρθένου Αγάθης, της αγίας παρθένου Μάκρας, της αγίας παρθένου Φεβρονίας, της αγίας παρθένου Εγκρατίδας, της οσιομάρτυρος Ελικωνίδας, της αγίας Καλλιόπης κ.ο.κ. Για την αγία παρθένο Αναστασία την πρεσβυτέρα το Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο αναφέρει: *«Κατά τους διωγμούς του Βαλεριανού υπό τον ηγεμόνα Πρόβο δέθηκε με σκοινιά και λουρίδες, βασανίστηκε με χαστούκια, φωτιά και χτυπήματα, και, καθώς επέμενε αμετακίνητη παρ' όλα αυτά στην ομολογία πίστης του Χριστού, της έκοψαν τα στήθη, της έβγαλαν τα νύχια, της έκοψαν τα χέρια και τα πόδια, και τέλος το κεφάλι, και έτσι έσπευσε να συναντήσει τον ουράνιο νυμφίο της»*. Ένα εντυπωσιακό τέλος, μα την αλήθεια. Επί Κωνσταντίου ο «αιρετικός Μακεδόνιος», επομένως ένας χριστιανός, διατάζει, προφανώς εντελώς συστηματικά, να κόβουν με το χαντζάρι τα στήθη των «πιστών γυναικών» και να τα καυτηριάζουν με πυρωμένο σίδηρο. Κι αν δεν αναφύονται πάντα τα στήθη τους, και συχνά δεν το κάνουν, παρ' όλα αυτά οι κυρίες κάνουν άλλα θαυμαστά πράγματα...

Η αγία παρθένος Αγνή ρίχνεται στην πυρά, και η προσευχή της σβήνει τη φωτιά. Η

αγία παρθένος Ιουλιανή περιφρονεί τον τοποτηρητή Εβιλάσιο ως σύζυγο και επιβιώνει τόσο από πύρινες φλόγες, όσο και από ένα ντους με βραστό νερό. Και η αγία Ερωτηίδα βγαίνει ζωντανή από τις πύρινες φλόγες, «από αγάπη προς τον Χριστό». Με τον ίδιο τρόπο βγαίνουν σώες μέσα από τις φλόγες την εποχή των διωγμών του Διοκλητιανού οι αγίες παρθενομάρτυρες Αγάπη και Χιονία. Η αγία παρθένος Εγκρατίδα επιβιώνει (αρχικά) παρά τα κομμένα στήθη και το βγαλμένο συκώτι, για να μην αναφέρουμε και τα άλλα μαρτύρια. Και η αγία Ελικωνίδα η οποία εκτέθηκε σε πολλά βασανιστήρια επί αυτοκράτορα Γορδιανού, βγαίνει ζωντανή από τον ακρωτηριασμό του στήθους της, τη ρίψη στην πυρά και σε θηρία, έως ότου υποκύπτει τελικά στο σπαθί. Η αγία παρθένος Χριστίνα, ήδη φριχτά κομματιασμένη, σώζεται από άγγελο μέσα σε μια λίμνη, παραμένει «σώα» επί πέντε ημέρες μέσα σε ένα καμίνι, επιβιώνει και από δηλητηριώδη φίδια, από το κόψιμο της γλώσσας της, οπότε όμως ολοκληρώνει «την πορεία του ένδοξου μαρτυρίου της» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο).

Κατά τους διωγμούς των χριστιανών στη Γαλατία το 177 υπό τον Μάρκο Αυρήλιο -οι οποίοι, σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό ιστοριογράφο Ευσέβιο, κόστισαν τη ζωή σε «δεκάδες χιλιάδες μάρτυρες», ενώ τώρα στο καθολικό «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» απομένουν μόνο οχτώ!- «οι οσιομάρτυρες περνούσαν από βασανιστήρια τα οποία ξεπερνούν κάθε περιγραφή» (Ευσέβιος). Ιδιαίτερα η αγία Βλανδίνη (εορτάζεται τη 2α Ιουλίου), μια τρυφερή υπηρέτρια, διακρίνεται για τις επιδόσεις της δύναμής της. Παρότι τη βασανίζουν από το πρωί έως το βράδυ, αντί να κουραστεί εκείνη, εξαντλείται το μαστίγιο των βασανιστών της. Κατακρεουργημένη ήδη σε όλο της σώμα, ρίχνεται στα θηρία, τη μαστιγώνουν, την ψήνουν, έτσι ώστε τα μέλη που ψήνονται «την τύλιγαν στην τσίκνα τους». Αφού ύστερα τη μαστίγωσαν άλλη μια φορά, αφού την έριξαν στα θηρία και αφού τη σούβλισαν, «εγκαταλείπει στο τέλος τα εγκόσμια».

Ο καθολικός εκκλησιαστικός ιστορικός Michel Clevenot τονίζει μεν ότι εκείνη την εποχή, σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους του Τραϊανού, «δεν κυνηγούσαν τους χριστιανούς», αλλά αρκούσαν να συλλαμβάνουν απλά τους καταγγεληθέντες (δικαίως το θεωρεί άλλη μια απόδειξη, «αν γενικά χρειάζεται, για το γεγονός ότι οι ρωμαϊκές αρχές δεν ήταν καθόλου εχθρικά διατεθειμένες εναντίον των χριστιανών»). Ύστερα όμως αναφέρεται στο «λουτρό αίματος της Λυών» και φέλνει έναν μακροσκελή ύμνο στην αγία Βλανδίνη: «Ω! αξιέραστη Βλανδίνη, φτωχή μικρή που μορφωμένοι κρατικοί υπάλληλοι, ανθρωπιστές, στολισμένοι με

διπλώματα και τιμές, σε έδωσαν βορά της αμβλύνου αγριότητας του ξεσηκωμένου όχλου, εσύ είσαι το σύμβολο όλων εκείνων των θυμάτων αυτού του τρομακτικού κρατικού Δικαίου... Εσύ σίγουρα δεν νοιάστηκες για το σώμα σου, Βλανδίνη, και δεν έκλαψες για τη ψυχή σου. Ήσουν εντελώς αφοσιωμένη, με ψυχή και σώμα, στον ίδιο τον Ιησού...».

Σχεδόν ακόμη πιο μεγαλόπρεπη στάση από την αγία κράτησε ο διάκονος Σάνκτος ο οποίος μαρτύρησε μαζί της. Αφού τον υπέβαλαν σε όλων των ειδών τα βασανιστήρια, αφού τελικά πλάκωσαν τα πιο ευαίσθητα τμήματα του σώματος του με πυρωμένες σιδερένιες πλάκες, έτσι ώστε ήταν μόνο μια πληγή, εντελώς συντετριμμένος, καμένος, παραμορφωμένος, γεμάτος όγκους, εξανθήματα, αίμα, τον βασάνισαν πάλι μετά από δύο ημέρες, άνοιξαν ξανά όλες τις πληγές του, οι οποίες όμως γιατρεύτηκαν πάλι όλες με θαυμαστό τρόπο. Ζωηρός ζωηρός, υγιής και δυνατός ξανασηκώθηκε από τους βασανισμούς. «Ρωτάτε, ποιοι ήταν οι μεγάλοι της Εκκλησίας; Αποκλειστικά και μόνο οι μάρτυρες» (Καθολικός Van der Meer). Ο Σάνκτος, η Βλανδίνη και οι σύντροφοί τους πυρπολήθηκαν και, σύμφωνα με τη μαρτυρία του αγίου επισκόπου Γρηγόριου της Τουρ, η τέφρα τους ρίχτηκε στον ποταμό Ροδανό, όπου όμως ξαναβρέθηκε με θαυματουργικό τρόπο -αυτό κι αν είναι θαύμα- και ενταφιάστηκε στη Λυών.

Ο μακράν επιφανέστερος χριστιανός της Λυών, ο άγιος Ειρηναίος, ο οποίος, όταν άρχισαν οι διωγμοί, ήταν ακόμη στην πόλη, βρέθηκε ύστερα στο άψε-σβήσε σε υπηρεσιακό ταξίδι στη Ρώμη, αλλά αργότερα πρόλαβε και έγινε και μάρτυρας - στα χαρτιά...

Πηγή: «Η εγκληματική ιστορία του Χριστιανισμού» (Karlheinz Deschner)